प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्वसाधुतां विनैकरूपता चेत्यस्तु विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो विविच्यते। तत्र कात्यायनः। वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्। तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्। सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रियायान्तु ताञ्जह्यात् सारवर्जिताम्। पक्षद्वयं साधयेद्या ताञ्जह्याद्दूरतः क्रियाम्। क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते। स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तान्नाप्नुयात् क्रियामिति"। ताम्बलवतीम्। तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणमुद्भाव्यं दुर्बलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः। अतएवाह नारदः "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नचेति"। निर्णिक्ते शोधिते अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत्। पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण छलं निरस्येत्यभिधानात् निर्णयः। पश्चादुद्भावितन्तु कृत्रिमवादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः। अतएव पूर्ववाक्येऽपि मुक्त्वेति पुनरिति चोक्तम्। सएव "यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति"। उत्तरे पत्रनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशङ्कः कुर्य्यादित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्"। तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवाविलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साधनादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा। स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति वदन्नुत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् "द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति" व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"। इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यार्थप्राप्तः प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवाऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति। प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यानं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह"। तदतिसाहसम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविमत्योस्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। बृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः। साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया"। साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। "साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्। अनुमानन्तु द्विविधन्नवधा दैविकी क्रिया"। इदं संख्याभिधानन्न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। कात्यायनः "लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः। लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विषादयः"। लेशोऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोविमर्शो युक्तिरित्यर्थः। "पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः। अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्"। पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्व-